

УДК 94(=411.16)+(477.74):314.743“1880/1920”

Лілія Білоусова

канд. іст. наук, докторант

Інститут історії України НАН України
01001, Україна, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4
www.gaoo@te.net.ua

ОДЕСЬКІ ТОВАРИСТВА В ОРГАНІЗАЦІЇ ЕМІГРАЦІЇ ЄВРЕЇВ З ПІВДНЯ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ДО СИРІЇ І ПАЛЕСТИНИ У 1880–1920-х рр.

У статті на основі документів Державного архіву Одеської області та праць вітчизняних і зарубіжних науковців висвітлюється діяльність низки одеських єврейських товариств та їхніх лідерів, які відіграли значну роль в організації еміграції євреїв з півдня Російської імперії на Близький Схід — до Сирії і Палестини у 1880–1920-х роках. Характеризуються організаційні засади і різноманітні напрямки роботи громадських об'єднань, створених з метою допомоги мігрантам. Подано етапи палестино-фільського руху та роль окремих груп і особистостей, що здійснили вагомий внесок у розвиток теорії і практики сіонізму. До наукового обігу запроваджено нові архівні джерела та узагальнено відомості про понад два десятки єврейських товариств, клубів, бюро, фондів і комісій, які плідно працювали в Одесі в економічній, фінансовій, культурно-освітній і політичній галузях на підтримку палестинського проекту.

Ключові слова: єврейська еміграція, Сирія, Палестина, палестино-фільський рух, одеські товариства, сіонізм.

Liliia Bilousova

PhD in History, Doctoral

Institute of History of Ukraine
of the National Academy of Sciences of Ukraine
4, Mykhailo Hrushevskiy Street, Kyiv, 01001, Ukraine
www.gaoo@te.net.ua

ODESSA SOCIETIES IN ORGANIZING JEWISH EMIGRATION FROM THE SOUTH OF THE RUSSIAN EMPIRE TO SYRIA AND PALESTINE IN THE 1880–1920s

The article, based on documents of the State Archive of Odessa Region and researches of the Ukrainian and foreign scholars, covers the activities of a

number of Odessa Jewish societies and their leaders who played a significant role in organizing the emigration of Jews from the South of the Russian Empire to the Middle East — to Syria and Palestine in the 1880–1920s. It is characterized an organizational framework and different areas of work of public associations, established to aid migrants. Also it is highlighted the stages of palestinophile movement and the role of certain groups and personalities who made a significant contribution to the development of the theory and practice of Zionism. The author introduced and summarized the new archival sources and information about more than two dozen Jewish societies, clubs, bureaus, funds and commissions who had been working in Odessa in the economic, financial, cultural, educational and political spheres for supporting the Palestine project.

Keywords: *Jewish emigration, Siria, Palestine, Palestinophile movement, Odessa societies, Zionism.*

В історії України у складі Російської імперії кінця XIX — початку XX ст. значний вплив на економічний і соціальний розвиток мали міжнародні міграції. Переселення євреїв до Сирії і Палестини стало одним із масових потоків переміщень цієї етнічної групи населення з Російської імперії до країн Європи, Америки й Африки. Спричинене антисемітськими погромами, обмежувальним законодавством і нестабільними умовами життя, воно стало важливим чинником, який вплинув не тільки на історію всього єврейського народу, а й на історію України. У Палестині євреї стали народом на своїй землі, пройшовши тернистий шлях від національної самоідентифікації до створення незалежної держави. У цьому процесі Одеса займала помітне місце як прикордонний порт, мігрантське перехрестя й особливе для євреїв Росії місто, де ідеї просвітництва, релігійної і особистої свободи, відродження самобутньої єврейської культури, мови, традицій втілювалися в організації численних громадських об'єднань. Комплексний аналіз їхньої діяльності дозволяє дати об'єктивну оцінку ролі товариств та окремих осіб, що безпосередньо впливали на перебіг історичних подій.

Тема є актуальною з огляду на те, що еміграція до Ізраїлю з півдня України, зокрема з Одеси, наразі триває. Отже дослідження цього процесу дає нові знання щодо причин, механізмів, етапів, організаційних та ідеологічних засад етнічних переміщень. Особливо актуальною для України є проблема економічних та соціальних наслідків еміграції, зокрема, демографічних втрат. Також важливим аспектом залишається відновлення втраченого за радянських часів зв'язку поколінь численних родин в Ізраїлі та Україні, доля яких narozrivno пов'язана з обома країнами.

Еміграція з півдня Російської імперії до Сирії і Палестини знайшла відображення в низці публікацій та мемуарів сучасників тих подій, які наразі можна вважати історичними джерелами. Наукова література із зазначеної тематики починає відлік з 1920-х років. Однією з перших аналітичних праць стала монографія радянського статистика В.В. Оболенського про міжнародні й міжконтинентальні міграції у довоєнній Росії і СРСР, в якій єврейська еміграція на Близький Схід подана як один з аспектів глобальної теми¹.

До питання зверталися й представники емігрантського зарубіжжя (Д. Паркс, А.Сєдих), які намагалися осмислити причини і наслідки еміграції, у т.ч. болючі проблеми антисемітизму в Російській імперії і за кордоном, відображення «єврейського питання» в емігрантській літературі та ін.². У 1990-х роках в Ізраїлі вийшли з друку енциклопедичні довідники, в яких висвітлювалася історія подій, єврейських установ, громадських об'єднань та відомих осіб, що мали відношення до переселенської тематики. У сучасну цифрову епоху найоперативнішим і найширшим джерелом відомостей стала Єврейська електронна енциклопедія³.

Значним внеском у розробку теми етнічних міграцій, у т.ч. єврейських, стали роботи відомого радянського історика-архівіста В.М. Кабузана, що спеціалізувався в галузі історичної демографії. Його напрацювання дають можливість аналізувати єврейські переселення з Російської імперії у порівнянні з міграціями інших етнічних груп⁴.

З середини 1990-х років до теми еміграції звернулися одеські науковці. У науково-документальному виданні Державного архіву Одеської області «Евреи Одессы и юга Украины: история в документах» було опубліковано низку джерел з історії та діяльності одеських єврейських товариств. Інформація про архівні фонди та комплекси документів з питань організації переселень євреїв знайшла відображення в статті Л.Г. Білоусової у журналі «Аvotaпни» — міжнародному періодичному виданні з єврейської генеалогії⁵. Одними з перших дослідників єврейської тематики на джерельній базі архіву стали одеські історики І. Котлер і М. Поліщук⁶. Однак, найбільш детальний і системний опис фондів і документів з історії і культури євреїв здійснено в рамках міжнародного проекту (Україна, США, Росія) за редакцією Є.Й. Меламеда: 2007 р. був опублікований том путівника за матеріалами архівів Одеської, Миколаївської і Херсонської областей за широкою участю місцевих архівістів, істориків, філологів⁷.

Єврейській міграції присвячені численні роботи ізраїльського історика Д. Харува, який, зокрема, запропонував нові підходи до періодизації емігрантського руху та оприлюднив цінні статистичні дані щодо переселенців. Низку статей у періодичних виданнях за згаданою тематикою

опубліковано ним також у співавторстві з А. Пархомовським⁸. Цікаві аспекти еміграції євреїв з Російської імперії до Палестини в період перебування її у статусі підмандатної території Великої Британії відображені в роботах видатного британського історика-архівіста й офіційного бібліографа У. Черчілля сера М. Гілберта. На особливу увагу заслуговує його монографія «Черчілль і євреї», в якій яскраво висвітлено політичну діяльність видатного британського політика, пов'язану з євреями і сіонізмом⁹. Єврейська еміграція з Російської імперії до Палестини в 1880–1904 рр. стала темою кандидатської дисертації російського історика О.О. Льїної, яка висвітлила основні етапи, ідеологію, практику і міфологію цього історичного процесу¹⁰.

З наукових доробків українських науковців останнього часу варто відзначити праці миколаївських істориків: М.Ю. Ласінської про міжнародні та міжконтинентальні міграції євреїв у ХІХ ст. за працями В.В. Оболенського (Осинського) і Волтера Ф. Вілкокса та нариси В.В. Щукіна і А.Н. Павлюка з історії єврейської громади міста Миколаєва¹¹.

Попри наявність таких різнопланових студій, залишається чимало актуальних і недостатньо висвітлених питань з історії міграцій євреїв з Росії до Сирії і Палестини, в т. ч. регіональні аспекти теми. Зокрема, немає й узагальнюючого дослідження про одеські товариства в організації цього процесу в 1880–1920-х роках. Автор поставив за мету на основі неопублікованих або малодосліджених архівних документів показати широкий спектр єврейських громадських об'єднань, що відігравали ключову роль в організації еміграції євреїв на батьківщину предків, висвітлити різноманітні напрямки їхньої роботи та роль лідерів.

У ХІХ ст. євреї Російської імперії називали Палестину «Землею обітованою». Ця історична область на Близькому Сході, яка охоплює територію сучасних Сектора Гази, Ізраїлю, Голанських висот, Західного Берегу річки Йордан, Йорданії, частини Лівану і Сирії, була батьківщиною їхніх далеких предків. Назва «Палестина» походить від «Філістія», назви народу «філістімляни», що поселилися у давні часи на середземноморській частині узбережжя нинішнього Ізраїлю. На івриті Палестина має назву «Ерец Израель» — «Земля Ізраїля». Геродот називав її Палестиною або Сирією Палестинською. У Росії ж її називали Ханааном.

1800 р. у Палестині проживало 300 тис. чол., переважно мусульман-сунітів. Євреїв налічувалося приблизно 5 тис., і мешкали вони в чотирьох великих містах — Єрусалимі, Тверії, Цфаті і Хевроні. З 1832 по 1840 роки Палестиною правили єгиптяни, але з 1841 р. Палестина і Сирія знову опинилися під контролем Туреччини. Чисельність єврейського населення становила на той час близько 10 тис. осіб і до 1880 року зросла до 24 тис., зокрема, внаслідок повільної, але постійної міграції з Російської імперії,

яка відбувалася від початку XIX ст. і знайшла відображення в офіційній урядовій документації фрагментарно. Так, секретний циркуляр міністра внутрішніх справ генерал-ад'ютанта Д.Г. Бібікова від 3 червня 1853 року містить цікаві відомості: «До відома Міністерства внутрішніх справ дійшло, що між євреями існує особливий збір добровільних приношень під назвою: збір на Ізраїльську землю. Для цього заведені в будинках євреїв і навіть у синагогах особливі кружки, і гроші, що звідти виймаються, здебільшого відправляються на утримання тих євреїв, які ... під приводом особливої старанності до віри, виїхали з родинами до Палестини»¹².

Потік мігрантів значно посилювався після встановлення у 1880-х роках російськими пароплавними компаніями «РОПИТ» і «Добровільний флот» морського зв'язку між Яффою і Одесою. Проте масштабне заселення Палестини євреями, відоме під назвою «Першої алії», почалося з 1881 року, після кривавих погромів у Східній Європі. Масова еміграція євреїв із Російської імперії викликала гостру проблему організації переселенського руху. Коли перші чотири тисячі біженців прибули до Галичини в містечко Броди, допомогу їм надав Альянс — Всесвітній єврейський союз (Alliance Israélite Universelle). Ця перша міжнародна єврейська організація, створена 1860 р. у Парижі, сприяла емансипації єврейських мас. Однак, Альянс виявився неспроможним постійно підтримувати зростаючу кількість біженців.

Переселяючись до Сирії і Палестини, євреї Російської імперії ставали громадянами Османської імперії — турецькопідданими. Для виїзду за кордон необхідно було отримати закордонний паспорт від канцелярії місцевого губернатора або градоначальника. Таким був офіційний шлях виїзду з Російської імперії. Щодо нелегальних операцій у міграційній сфері того часу, то звертає на себе увагу рапорт чиновника особливих доручень П. Попова від 5 вересня 1882 р. одеському градоначальнику про «шайку» євреїв, яка видає підробні паспорти на виїзд за кордон¹³.

Велику роль у формуванні національного самовизначення євреїв відіграв Лев (Лео, Йехуда Лейб) Пінскер (13.12.1821 — 09.12.1991) — лікар, філософ, ідеолог і практик сіонізму. Представник галицької родини, уродженець Царства Польського, він з дитинства мешкав в Одесі. Закінчив юридичний факультет Рішельєвської гімназії і медичний факультет Московського університету. 1861 р. заснував і видавав упродовж року журнал російських євреїв «Сіон», який раніше називався «Рассвет». На його світогляд значно вплинув погром 1871 року в Одесі. Зневірившись у можливості для євреїв стати повноправними громадянами Російської імперії, Пінскер став одним із духовних лідерів палестинофільського руху. Погроми 1881–1882 років остаточно утвердили його в думці про необ-

хідність створення єврейської держави саме на землі предків. 1882 року Пінскер нелегально видав німецькою мовою свою працю, яка стала маніфестом палестинофілів — «Autoemancipation! Mahnruf an seine Stammesgenossen von einem russischen Juden» («Аутоемансіпація! Відозва російського єврея до свого народу»). 1884 р. Л. Пінскер, разом із київськими сіоністами Г. Шапіро і М. Мандельштамом, заснував організацію «Ховавей Ціон» («Ті, хто люблять Сіон»), яка була проголошена на з'їзді сіоністів у польському місті Катовіце. На той час у Палестині засновувалися перші сільськогосподарські поселення на землях, які купували уповноважені Ховавей Ціону. Після катовіцького з'їзду місцем розташування центральних органів палестинофільського руху була обрана Одеса.

Відомості про ранній його етап містяться в документах тимчасового одеського генерал-губернатора за 1886–1887 рр. щодо «доктора Пінскера та інших осіб, що спонукали євреїв до виїзду в Америку і Палестину»¹⁴. Приводом для заведення справи став рапорт Бессарабського губернатора від 16 січня 1886 р. щодо створення в Кишиневі таємного товариства «Любителі Сіону пам'ять Моїсея», президентом якого став одесит Л. Пінскер — «гарячий єврейський патріот, характеру сміливого і рішучого»¹⁵. Повідомлялося, що він видає у Відні газету під назвою «Самоосвобождение» з метою «укорінення в серцях молоді ідеї національності й розповсюдження думки про колонізацію Палестини»¹⁶. Бессарабський губернатор висловив сумнів у невинності новоствореного в Кишиневі гуртка «Негемія», члени якого популяризували палестинофільство і наголошували, що «політичні тенденції виключаються». Водночас, у «Єврейському народному листку» від 23 січня 1885 р. було заявлено, що «євреї запрошуються облаштуватися в Палестині подібно до того, як румуни облаштувалися в Румунії, а Балканські народи — на Балканах...»¹⁷. Обшуки в кишинівських сіоністів М. Маліса та І. Нудельмана показали, що збирання грошей і пожертв на користь переселенців здійснювалося єврейською громадою впродовж кількох років.

Виконувач обов'язків одеського градоначальника П.М. Кіч повідомляв губернаторові, що в Одесі відразу ж після єврейських погромів навесні 1881 року почали організовуватися гуртки для сприяння євреям, що виселялися до Америки й Палестини. Спочатку ці гуртки мали характер таємних зібрань, але згодом, у 1884–1885 рр., вони почали оголошувати про свою діяльність у періодичній пресі. 1884 р. одеський міський рабин Ш.-А. Швабахер подав генерал-губернатору клопотання щодо дозволу на відкриття підписки для збору пожертв на заснування поселень у Палестині, але міністр внутрішніх справ відхилив таку ініціативу¹⁸. Нарешті, 1885 р. група подвижників відкрито організувала гурток «Негемія». Засновниками стали доктори М. Ліон і Г. Гіммельфарб,

турецькопіддані Л. Шварц і Р. Старкмет, купецький син З. Венгеров і два вчителі хедерів — Бугульський і Франкфельд. З дозволу цензури був надрукований і розісланий на розгляд єврейських громад проект статуту. В ньому зазначалося, що метою гуртка є матеріальна допомога тим, хто вже переселився до Палестини і займався виключно хліборобством. Однак клопотання про затвердження статуту градоначальнику не було подано.

За поясненням негемівців, в Одесі 1885 р. було засновано ще одне товариство — «Монтефіорі», яке поставило за мету подібний рід діяльності й до якого були залучені більш авторитетні й заможні особи, а тому вирішили зачекати на затвердження статуту «монтефієристів». На чолі товариства став Л. Пінскер. Градоначальник охарактеризував його як високоосвічену людину й одеського старожила, який дійсно користувався великою популярністю й авторитетом серед освічених людей¹⁹.

Зовсім інша думка про палестинофільський рух й інакша характеристика Пінскера надійшла губернаторові від жандармського управління м. Одеси. Полковник Вельбицький зазначив, що рух за національний розвиток євреїв почався кілька років тому, але після елісаветградських погромів 1881 року набрав обертів, і деякі представники єврейської громади налагодили контакт із закордонним Альянсом. На думку полковника, незважаючи на пропаганду ідеї переселення «єврейськими крикунами і коноводами», збурити масову еміграцію з Російської імперії до Палестини на початку 1880-х не вдалося з фінансових причин, оскільки основна маса бажаючих виїхати належала до найбідніших верств населення. Тоді «жалобники єврейського народу» звернулися через пресу до ідеї благодійництва, і незабаром один із найбагатших людей Великої Британії і всього світу, лорд Е. Ротшильд, на власні кошти купив землі в Палестині. Проте, за спостереженням Вельбицького, така щедрість не викликала посиленого бажання до переселення. Причиною цього полковник вважав насамперед те, що по-перше, «епідемія єврейських погромів закінчилася, і російські євреї зовсім заспокоїлися», а по-друге, коли через вороже арабське оточення і труднощі в Палестині переселенці почали повертатися до Росії «голодні й обірвані», то й будь-яке бажання в тих, хто про це думав, остаточно зникло. Л. Пінскера полковник охарактеризував неоднозначно: з одного боку, відзначив його природний розум, політичну благонадійність, стабільне матеріальне становище, а з іншого — відмітив «специфічні національні» риси: «Як будь-який багатий єврей, Пінскер має притаманну цій категорії євреїв слабкість: пристрасне бажання грати роль у суспільстві, мати вплив на одновірців і користуватися їхньою пошаною»²⁰.

У 1885–1886 рр. на півдні Російської імперії знову прокотилася хвиля єврейських погромів. Це був вагомий привід активізувати практичну

роботу сіоністів. Значну роль у цьому процесі відіграло одеське Товариство допомоги євреям-землеробам і ремісникам у Сирії і Палестині. клопотання щодо дозволу на його заснування було подане тимчасовому одеському генерал-губернатору 6 жовтня 1888 р. від 23-х євреїв за підписом уповноваженого — потомственного почесного громадянина О.О. Цедербаума²¹. У проекті статуту зазначалося, що Товариство створюється з виключно благодійною метою — заохочення євреїв, що оселилися в Сирії і Палестині, до продуктивної (переважно землеробської) праці та надання поселенцям допомогу грошима й знаряддями²².

За наказом одеського градоначальника поліція збирила відомості про фундаторів. Лікарі Б. Шершевський, Л. Федермейер, М. Штейнер і Г. Гіммельфарб практикували й особливого матеріального забезпечення не мали. Одеські купці Я. Любарський, С. Рабинович, С. Берг і купецький син У. Гінцберг займалися торгівлею й промислами, їхнє матеріальне становище було посереднім. Купці Л. Фількенштейн, Г. Погребинський, М. Островський, Й. Гіммельфарб, С. Футран і міщанин М. Вайнштейн займалися комерцією й володіли будинками солідної цінності. Почесні громадяни С. Баржанський і В. Костянтиновський мали в Одесі нерухомість, що давала прибуток по 50 тис. крб. кожному, а також експортували за кордон зернові продукти. Купці 1-ї гільдії Н. Гранат і С. Пуріц володіли в місті цінними будинками, займалися торгівлею й підрядами на значні суми²³.

9 лютого 1890 р. міністр внутрішніх справ затвердив статут Товариства²⁴. Його організаційний комітет мав перебувати в Одесі й здійснювати поточну роботу — вести облікові папери, підтримувати контакти з державними установами та органами самоврядування, вивчати становище й потреби поселенців у Сирії і Палестині, надавати їм цілеспрямовану допомогу, призначати членів Палестинського управління. Останнє складалося з осіб, які проживали в Палестині постійно, вивчали потреби нужденних, розподіляли допомогу, надавали фінансову звітність.

14 квітня 1890 р. одеський градоначальник оголосив діяльність Товариства відкритою. Перші ж загальні збори обрали комітет з п'яти осіб: голова — доктор Л.С. Пінскер, секретар — присяжний повірений М.Г. Моргуліс, казначей — купець А.Ш. Грінберг, члени комітету — купці С.М. Барбаш і С.Ф. Пуріц²⁵. Товариство негайно приступило до практичних дій — збирання коштів і надання допомоги. З 13 липня по 13 жовтня 1890 р. 48 поселенців у Палестині отримали гроші з Одеси, а саме в колоніях: Іегод-Гамала — 2 чол.; Рішон ле Ціон — 1 чол.; Пейсах-Тіква — 28 чол.; Гдейра — 14 чол.; у містах: Єрусалим — 1 чол., Яффа — 2 чол.²⁶. Рішон ле Ціон була першою колонією в Палестині, заснованою 31 червня 1882 року. 17 сімей — учасників руху «Ховевей-Ціон» на чолі з

Залманом Леві Левонтіном — запозичили цю назву з Книги пророка Ісаї, що в перекладі означало «Перший [сказав] Сіону». Того ж року виникла і Пейсах-Тіква. Колонія Гдейра (Гдера, Гедера) була заснована 1884 р. десятьма халуцим-піонерами (першопрохідцями) — членами руху Білу. Названа іменем давньоєврейського міста Гедера (Гедрус, Кедро, Катра), яке згадувалось ще в Біблії²⁷. Цікаво, що Білу була організацією єврейської молоді, яка виникла в Харкові під проводом І. Белкінда, але згодом перемістилася до Одеси.

Інформація про різні аспекти процесу організації єврейської еміграції у 1890–1895 рр. міститься у справі Канцелярії одеського градоначальника під красномовною назвою «Про незаконний збір пожертвувань на користь Товариства допомоги євреям-землеробам і ремісникам у Сирії і Палестині та про інші неправильні дії Комітету цього Товариства». 21 вересня 1890 р. окремий цензор по внутрішній цензурі в Одесі К. Воронич повідомляв градоначальника, що з типо-літографії А.М. Дихно надійшов йому на розгляд «Циркуляр Одеського комітету Товариства допомоги євреям-землеробам і ремісникам у Сирії і Палестині» та рукопис під назвою «Загальний огляд діяльності Комітету зазначеного Товариства за перші чотири місяці його існування в Одесі»²⁸. Після аналізу обох документів цензор зробив висновок, що автори явно переслідують мету широкої пропаганди серед єврейських мас ідеї переселення до Палестини, у той час як статут Товариства дозволяв діяти в чітких межах допомоги лише тим переселенцям, які вже осіли в Палестині. Циркуляр по суті був зверненням до всіх євреїв Російської імперії. У ньому повідомлялося, що уряд дозволив відкриття Товариства, на яке статутом, затвердженим Міністром внутрішніх справ 9 лютого 1890 р., покладено завдання надавати поселенцям допомогу²⁹. Однак, далі наголошувалося, що для здійснення своєї мети Комітет «зупинився на думці» не обмежуватися лише Одесою, а звернутися до всього російського єврейства. Аргументом на користь розширення діяльності було те, що, на думку Комітету, характер еміграції поступово змінився: «...виключно релігійний потяг євреїв до Палестини з метою покласти в ній свої кістки нині змінився на більш тверезий, виключно спрямований на облаштування свого життєвого побуту за допомогою праці»³⁰.

Звернення і статут Товариства, надруковані в кількості 11 тис. примірників, були розіслані по всіх губерніях Російської імперії агентам. Останнім надавалися особливі повноваження на збирання пожертв, засвідчені підписом голови й казначея Товариства. Саме ця ініціатива викликала чимале занепокоєння влади. Адже дозволені державою напрямки діяльності Товариства зовсім не передбачали створення широкої мережі уповноважених по всій імперії, а тим часом така мережа вже

існувала, і велась активна робота зі збирання грошей. Також, на думку градоначальника, автори звернення спотворили позицію уряду твердженням, що влада співчуває ідеї масового переселення і дає привілеї комітету для допомоги євреям, які ще не переселилися.

Про те, наскільки широким був вплив Товариства, свідчить поліцейський документ — список 198 агентів у 119 населених пунктах 35 губерній Російської імперії³¹. Міністерство не забарилося негайно припинити діяльність комітету Товариства «у хибному напрямку»: всі члени комітету були оштрафовані, а їхня протизаконна діяльність заборонена³².

Комітет регулярно звітував одеському градоначальнику про розміри та види допомоги переселенцям. Так, у рапорті від 14 січня 1892 р. повідомлялося про 4260 франків для 15-ти жителів палестинських поселень Рішон Ле Ціон, Мішмор Гаіардіан, Вад-аль-Ханін, Песах Тіква, Хедера³³.

З метою збору коштів для Палестини, навчання емігрантів івриту й історії євреїв та виховання юнацтва в національному дусі в Одесі було здійснено спробу створити 1891 р. гурток «Єзра»³⁴. Засновниками виступили одеський міщанин Й.А. Інбер, помічники присяжних повірених Білоцерковський і Белковський, технолог Етtingер, Фрідман. За повідомленням поліції, 11 березня 1891 р. у квартирі Шрайбмана зібралося без дозволу влади 93 євреї для обговорення цього питання. Однак після втручання поліції думка про створення такого гуртка зовсім відпала... Щодо Інбера влада прийняла рішення про його вислання з Одеси.

У 1890–1891 рр. еміграційний рух євреїв до Палестини досяг свого апогею. Упродовж перших 10 років було засновано 18 колоній з населенням до 500 тис. чол.³⁵ І хоча кількість емігрантів обмежувалася, турецький уряд заборонив масовий в'їзд. Траплялися випадки, коли кілька сотень родин, які тільки-но зійшли на берег у Константинополі, відразу поверталися тими ж кораблями назад, до Росії.

Величезне значення для палестинського проекту мало організаційне оформлення сіонізму як політичного руху. 1896 р. у Відні вийшла з друку книга, яка стала програмою дій для євреїв усього світу і маніфестом політичного сіонізму. Теодор Герцль, австро-угорський правник, журналіст, письменник і громадський діяч, опублікував свою працю «Єврейська держава. Досвід сучасного рішення єврейського питання» (*Der Judenstaat*). Автор зазначав, що єврейське питання мало вирішуватися не шляхом еміграції з однієї країни в іншу чи асиміляцією, а створенням незалежної прогресивної єврейської держави шляхом організованого й погодженого всіма країнами масового виходу євреїв з Європи на історичну землю іудеїв — Палестину. Герцль вважав, що для реалізації плану необхідно створити два органи — «Єврейське товариство» для репре-

зентації єврейського народу та «Єврейську компанію» для фінансування проекту із залученням до справи єврейських банкірів та широких єврейських мас.

1897 р. у Базелі (Швейцарія) відбувся перший Всесвітній сіоністський конгрес, на якому Т. Герцля обрали президентом новоутвореної Сіоністської організації (ZO, Всесвітньої сіоністської організації). Базельська програма визначила мету й основні завдання для створення «житла» єврейському народу в Палестині. Того ж року Герцль заснував у Відні щомісячний часопис сіоністського руху «Die Welt», 1899 р. організував «Єврейське колонізаційне товариство» з метою придбання землі в Палестині і того ж 1899 року в Лондоні за його ініціативи був заснований Єврейський колоніальний банк (ЄКБ) — перший міжнародний фінансовий орган сіоністської ліги. II і III Сіоністські конгреси, що відбулись у 1898–1899 рр. у Базелі, продовжили розвиток програми. 1902 р. створюється дочірня компанія ЄКБ — Англо-Палестинське товариство, яке почало діяти з 1903 р. у Яффі під назвою Англо-Палестинський Банк³⁶.

Діяльність Т. Герцля, духовного батька майбутнього Ізраїлю, одеська єврейська громада оцінила як доленосну. 1906 р. в Одесі був опублікований відзив журналу «Кадіма» з приводу другої річниці його смерті, в якому Герцля назвали героєм сучасності й відзначили потужну особисту роль в історії³⁷. Для євреїв Російської імперії ці події мали поворотне значення. Відтепер вони здобули міжнародну підтримку і головне — політичну програму дій.

Палестинофільство почали підтримувати різні політичні, економічні, культурно-просвітницькі об'єднання. Так, 1899 р. причиною повернення на батьківщину предків стало впливове акціонерне Єврейське колонізаційне товариство. Засноване бароном де Гіршем 1892 р. у Лондоні для організації переселення до Аргентини, товариство прийняло на себе опіку над колоніями в Палестині, які раніше перебували під патронатом Е. де Ротшильда. 1900 р. у Франкфурті-на-Майні відбувся з'їзд представників усіх колонізаційних товариств для вироблення спільної програми дій.

Переселення до Сирії і Палестини значно посилювалося з 1903 року, після тривалого й жорстокого кишинівського погрому. З 1904 р. почалася наступна хвиля єврейської еміграції, відома під назвою «Другої алії», у результаті якої єврейське населення Палестини збільшилося до 1914 року на 40 тис. чол.

1905-й революційний рік приніс нові жертви, коли погроми прокотилися по всьому півдню України. Ці події мали нечуваний міжнародний резонанс. Однією з найбільш впливових єврейських громад у світі були євреї Манчестера у Великій Британії. 10 грудня 1905 р. вони провели

мітинг протесту, на якому головним оратором став заступник міністра у справах колоній У. Черчїлл. Він назвав погроми в Російській імперії тяжким і запланованим злочином. На мітингу був присутній і професор Манчестерського університету Х. Вейцман — майбутній перший Президент Ізраїлю. На той час він був ученим-хіміком, який переїхав до Великої Британії 1904 р. зі Швейцарії. Похмуру російську дійсність він знав з власного досвіду. 1901 р., під час підготовки V Всесвітнього сіоністського конгресу, Вейцман відвідав Російську імперію — великі міста смуги єврейської осілості, зокрема Одесу і Миколаїв, де створювалися численні сіоністські гуртки³⁸. Та мандрівка ще більше укріпила його позицію щодо створення єврейської держави. Вейцман у 1904 р., після смерті Т. Герцля, став лідером всесвітнього руху сіоністів. Манчестерський мітинг мав велике значення для подальшого розвитку сіоністського руху загалом. Адже постала складна проблема вибору долі переслідуваних російських євреїв: наполягати на створенні національного єврейського осередку в Палестині, яка перебувала у володінні Туреччини, або ж шукати інші території для заселення на просторах Британської імперії. Саме через цей вибір сіоністський рух розколовся.

Послідовники ідеї поселення в одній із британських колоній об'єдналися 1903 р. у Єврейську територіальну організацію (ЄТО), яку очолив англо-єврейський письменник І. Зангвіль. Його лозунг «Земля без народу для народу без землі» передбачав можливість створити єврейську державу в будь-якому місці, а не тільки на історичній землі Ізраїлю. «Територіалісти», яких також фінансували Ротшильди, висували декілька проєктів щодо компактного поселення євреїв. Це могли бути гори Кенії — частина британського протекторату Східної Африки під назвою «Уганда», Лівія або ж Австралія. Розкол між «правовірними палестинцями» і «територіалістами»-«угандистами» стався на VII конгресі сіоністів у червні 1905 року в Базелі.

Послідовники Зангвіля діяли і в Одесі. 1906 р. градоначальнику було подано заяву від помічника присяжного повіреного Л.Я. Рабинович, присяжного повіреного Б.М. Симоновича і кандидата математичних наук Б.С. Рабиновича про започаткування Єврейського територіалістсько-еміграційного товариства³⁹. Фундатори визначили своєю метою вивчення питань еміграції і колонізації євреїв у неєвропейських країнах. 1906 р. у типографії Я.М. Сагала видавництвом «Е.Т.О.» була опублікована брошура «О территориализме. Задачи Еврейской территориальной организации», в якій вмістили дві статті І. Зангвіля та лист У. Черчїлла до секретаря ЄТО й про готовність Британської імперії сприяти пошуковій земель для євреїв⁴⁰. Територіалістами видавався журнал «Нова Іудея» (редактор Л.Г. Паперний), в якому друкувалася хроніка еміграції⁴¹. 1908 р. Товариство налічувало 311 членів⁴².

Фінансові магнати барон Ротшильд і барон де Гірш підтримали ще один напрямок еміграції — переселення євреїв до Канади і Південної Америки, зокрема, до Аргентини, де завдяки їхній фінансовій підтримці вже створювалися сільськогосподарські колонії.

Така розмаїтість в емігрантському процесі вимагала від послідовників переселення на історичну землю Ізраїлю дієвих практичних заходів, зокрема, надання фінансової допомоги конкретним особам, що ризикнули почати нове життя в Палестині. 13 квітня 1904 р. комітет Одеського товариства допомоги євреям-землеробам та ремісникам у Сирії і Палестині повідомляв градоначальника, що з 14 січня по 14 квітня цього 1904 року надано допомогу 35-ти особам з 5-ти колоній Кастіні, Песах-Тіква, Хедера, Ваді-Ханін і Рехобот⁴³.

1906 р. в Одесі зорганізувався «Одеський Сіоністський клуб Кадіма», що мав на меті об'єднати для корисного і приємного проведення часу євреїв, які співчували сіонізму⁴⁴. Фундаторами клубу стали лікарі Й.Б. Сапір, Я.У. Ландесман і С.З. Рабинович, помічник присяжного повіреного І.А. Трівус, інженер-хімік Е.Й.Б. Гельванський, зінківський купецький син, який закінчив юридичний факультет, М.С. Алейников, одеські міщани М.В. Вульф і Х.-Л. Г. Левинський. Названі особи вже були відомі поліції і, на думку представника влади, займалися «згуртуванням євреїв у замкнуті організації». Секретним циркуляром Департаменту Поліції по особливому відділу від 1903 року пропаганда ідеї сіонізму була заборонена, а тому градоначальник звернувся до міністра внутрішніх справ щодо підтвердження законності діяльності клубу. Міністр повідомив, що підстав для відхилення клопотання немає. Однак, згідно з секретним циркуляром МВС за № 6142, за будь-яким громадським об'єднанням встановлювався поліцейський нагляд, під який і підпав новостворений клуб.

Велике значення для розповсюдження палестинської ідеї мала преса. Одним із яскравих прикладів є історія щотижневого одеського журналу «Кадіма», що заявив себе як «Орган Сіоністів Півдня Росії» і друкувався під редакторством М.С. Алейникова⁴⁵. 1906 р. у типографії Левенсона вийшов перший номер «Кадіми», що виявився корисним для потенційних переселенців до Палестини. Емігрантам радили мати гроші, кваліфікацію, розраховувати на важку фізичну працю, дуже скромне життя й великі труднощі. Головною перешкодою для адаптації переселенців називалося незнання арабської та європейських мов. Газета звертала увагу на найбільш перспективні галузі в Палестині: миловаріння, пекарню справу, експорт масла, халви, консерв, винокуріння, торгівлю, велику і дрібну індустрію, паперово-книжкову справу. Постійними авторами «Кадіми» стали М. Алейников, Б. Файвель, Р. Бродовський, В. Жаботинський,

В. Трівус, І. Сапір, Ш. Горелик (Постійний), В. Ефрос, А. Левинський та інші.

Поряд із дозволеними владою виданнями, виходили з друку і нелегальні публікації. Так, 1906 р. в Одесі було виявлено 12 пудів шрифту таємної друкарні Одеської організації сіоністсько-соціалістичної робітничої партії «Поалей-Ціон» («Робітники Сіону»), склад зброї з 12 револьверів і 2000 патронів та відозви про озброєння міліційної дружини для самозахисту від погромів. У справі були заарештовані міщани М. Файн і М. Ботвинник⁴⁶. Загалом «Поалей-Ціон», заснована 1900 р. у Катеринославі Б. Бороховим⁴⁷, була політичною організацією, члени якої сповідували ліві ідеології народовольства, соціалізму, марксизму, а тому мала й другу назву — Єврейська соціал-демократична робітничка партія. Переважна більшість поалейціонців підтримувала палестинофільський рух, інші ратували за створення єврейської держави в Уганді або ж Месопотамії.

Цікаво, що як сіоністи, так і територіалісти часто об'єднувалися з іншими громадськими рухами на платформі вирішення загальнодемократичних питань. Так, напередодні виборів 9 квітня 1906 р. до Державної Думи в Одесі вийшла з друку відозва «До виборців євреїв» від Об'єданого центрального виборчого комітету єврейських організацій у складі представників Товариства розповсюдження просвітництва між євреями, Товариства досягнення повноправності єврейського народу, Одеських рабинів, Організації сіоністів й Організації територіалістів. Комітет закликав подати голоси за кандидата, який буде вимагати рівноправності євреїв поряд з іншими народами Російської імперії⁴⁸.

Ідеї утворення єврейської держави знайшли відображення в численних публікаціях різноманітних єврейських видань, що виходили друком упродовж 1906–1913 рр. в Одесі⁴⁹. Широкою трибуною для обговорення найгостріших проблем єврейства став часопис «Га-Шилоах». У 1896–1902 роках його редактором був Ушер Ісайович Гінцберг (18.08.1856 — 02.01.1927), один із найвідоміших у світі публіцистів-письменників і філософів, знаний під літературним псевдонімом «Ахад Га-Ам» («один з народу»). Уродженець містечка Сквиря Київської губернії, він з 1886 р. проживав в Одесі. Батьки виховували його у суворому традиційному дусі, але вже в юнацькому віці Гінцберг відійшов від релігії. У 1879–1886 рр. відвідав Австрію і Німеччину, де намагався отримати систематичну освіту в університетах Відня, Берліна, Лейпцига, Бреслау. Відносно палестинського проекту Гінцберг розробив власну оригінальну концепцію, в якій поєдналися ідеї сіонізму та Хаскалі — відродження. У 1891 і 1893 роках відвідав Палестину. Важкі умови життя переселенців настільки вразили його, що він перестав вважати палестинофільство шляхом

позбавлення євреїв вікових проблем. Натомість став проповідником еміграції до Америки. Палестину ж розглядав виключно як духовний центр єврейського народу, з якого буде йти розповсюдження істинної традиційної єврейської культури⁵⁰.

Важливу роль у підготовці переселенців до нового життя в Палестині відіграло Одеське відділення Товариства розповсюдження просвітництва між євреями в Росії, засноване 1863 р. у С.-Петербурзі гарячими прибічниками просвітництва й асиміляції російських євреїв Є. Гінцбергом, Л. Розенталем і Е. Левіним⁵¹. 1867 р. відкрилося відділення в Одесі, яке діяло до 1920 року. І хоча основною метою було розповсюдження російської мови у єврейському середовищі й залучення до російської культури, значна увага приділялася поширенню класичної єврейської мови й літератури, підтримці єврейських періодичних видань, розвитку історичної науки, тощо. За ініціативою С. Дубнова, 1891 р. при Товаристві була заснована Історико-етнографічна комісія, реорганізована 1908 р. у Єврейське історико-етнографічне товариство, в якому «асимілятори» творчо співпрацювали з сіоністами на ниві просвіти. Так, 1903 р. попечителю Одеського навчального округу довелося розбиратися з рапортом директора народних училищ Катеринославської губернії, який повідомляв про активну діяльність «ватажків катеринославського сіонізму»: «... дехто Усишкін і його креатура рабин Левін склали план пропаганди свого вчення через посередництво шкільних учителів і ... намагаються захопити у свої руки громадські училища і хедери...»⁵². 1903 р. попечитель отримав ще одну доповідну записку від мелітопольського рабина, доктора філософії Бернського університету і «таємного сіоніста» О.С. Брагіна щодо необхідності влаштування хедерів нового зразка в Мелітополі за ініціативи меламедів Є. Поплекера й І. Равкіна. Однак, Таврійський віце-губернатор граф Муравйов не дав на це дозволу⁵³.

У період першої революції у Російській імперії 1905–1907 рр., з появою Маніфесту від 17 жовтня 1905 р. про удосконалення державного устрою, діяльність громадських організацій різних напрямків значно активізувалася. 1907 р. одеському градоначальнику надійшло клопотання щодо реєстрації Єврейського товариства «Іврія» в Одесі⁵⁴. Засновниками виступили С.М. Барбаш, Х.Х. Етінгер, Х.-Л.Г. Левинський, Й.Л. Клаузнер, А.І. Енкелес-Ункелес і М.М. Усишкін.

Те, що сіоністи були під невиспним контролем влади, підтверджують матеріали Канцелярії одеського градоначальника за 1908 р. про заснування клубу під назвою «Єврейське громадське зібрання у місті Одесі»⁵⁵. Фундаторами стали вже добре відомі владі палестинофіли М.М. Усишкін, С.М. Барбаш, І.Л. Клаузнер, М.Л.Г. Лілієнблум, Й.Г. Гехт. Статут клубу містив невинні неполітичні цілі — проведення музичних вечорів, балів,

маскарадів, читань, вистав та створення бібліотеки. Однак через те, що всі організатори були лідерами Товариства допомоги євреям-землеробам і ремісникам у Сирії і Палестині, їхнє прохання було визнане «не подлежащим удовлетворению...».

Тим часом згадане Товариство продовжувало активно допомагати палестинським громадам й окремим колоністам, які отримували грошові перекази через Англо-Палестинський банк у Яффі та одеську Банкірську контору Барбаша. Останній був відомою в Одесі особистістю. Самуїл Матусович Барбаш (він же Барабаш, Бармас) — галицький єврей, купець 1-ої гільдії, банкір, домовласник, громадський діяч, благодійник і меценат. Саме він вів справи з Єврейським колоніальним банком у Лондоні, Палестинським індустріальним синдикатом, Товариством взаємного кредиту домовласників Херсонської губернії, Одеською конторою Державного банку, а також заснував кілька командитних товариств під символічними палестинськими назвами «Атид», «Геула», «Кармель»⁵⁶. Упродовж 1905–1908 рр. до Палестини з Одеси було переведено 337259,07 франків (128208,62 крб.). Гроші надавалися як взаєм, так і безповоротно на придбання земельних ділянок, громадські витрати, школи й дитячі садки, лікарні, дешеві столові, кредитні товариства, бібліотеки, видавництва, курси арабської мови, охорону кордонів, заснування молочних та інших ферм, професійну освіту. Значні виплати отримали поселенці колоній Артуф, Бір-Яков, Ваді-Ханін, Гедера, Ен-Ганім, Кастіні, Моца, Рамле, Реховот, Хедера, міст Бейрут, Галілея, Єрусалим, Сафет, Тиберіада, Тель-Авів, Хайфа, Хер-Зарзур, Яффа⁵⁷.

1910 р. М.М. Усишкін звернувся до керівництва Товариства розповідження просвітництва між євреями в Росії з відозвою сприяти заснуванню при комітеті спеціального фонду імені М.Л. Лілієнблюма⁵⁸. Моше Лейб Гіршович Лілієнблюм (1843–1910) був відомим письменником, поетом і громадським діячем. Уродженець Ковенської губернії, він з 1869 р. мешкав в Одесі. Брав участь у видавництві єврейських часописів «Гамеліц» та «Кол Мевассер». Після погромів 1881 року став пристрасним поборником ідеї відродження євреїв на землях Палестини. Упродовж багатьох років він був секретарем Палестинського товариства і скарбником Одеського погребального братства. Книга М.Л. Лілієнблюма «Derech la-Abog Geulim» (1881 р.) була присвячена історії палестино-фільського руху. Фонд створювався для преміювання й видання для палестинських шкіл зразкових підручників і книг.

Цікава інформація щодо сіоністського руху та його лідерів міститься в листуванні канцелярії одеського градоначальника щодо заснування в Одесі 1912 року Одеського відділення Санкт-Петербурзького Товариства любителів єврейської мови «Агудас Ховевей Сфас Ейвер»⁵⁹. Товариство

діяло в Санкт-Петербурзі з 1907 р., одеське відділення відкрилося 1912 р. До складу правління увійшли: голова — М.М. Усишкін, товариш голови — І.Л. Клаузнер, казначей — С.М. Барбаш і секретар — М.-А.Б. Клейман. Для популяризації івриту планувалися збори на тему «Давньоєврейська мова як елемент виховання в єврейських школах на Сході (в Сирії і Палестині)», бесіди «Тридцятирічна літературна діяльність Бен Амі», вечір для вшанування 80 вчителів давньоєврейської мови та ін⁶⁰. Однак, поліцейський вважав, що до зібрань Товариства слід поставитися з великою обережністю через те, що вони будуть складатися виключно з євреїв, а бесіди мають відбуватися давньоєврейською мовою. Саме це стало підставою для відмови градоначальника в організації вечір для педагогів⁶¹. Про постійний таємний нагляд за діяльністю Товариства свідчать матеріали жандармського управління щодо бурхливого політичного минулого його керівників. Найбільш детальну характеристику було укладено на очільника одеського відділення: «Інженер-технолог Михайло Моїсеїв Усишкін ... брав участь як делегат від м. Одеси у ІХ Сіоністському конгресі й у V з'їзді російських сіоністів, що відбувалися в м. Гамбург з 13 по 17 грудня 1909 рр. 1910 р. за збір грошей на користь єврейського національного фонду був підданий обшуку... Встановлено, що в сіоністській організації він є видатним діячем і керівником, що вказує на ознаки злочину, передбаченого 124 ст. Кримінального Уложения, у зв'язку з чим зазначене листування 20 грудня 1912 р. було перепроваджене Прокурору Одеського окружного суду...»⁶².

Секретар Товариства М.С. Клейнер за причетність до партії есерів та її бойової дружини 1905 р. був висланий з Одеси до м. Бендери. У подружжя Й.Г. і Б.З. Гехт 1910 р. поліція під час обшуку виявила речові докази, що вказували на існування в Москві й Одесі Спілки Єврейських жінок для культурної роботи в Палестині. Доктор Й.Л. Клаузнер, як делегат від сіоністів м. Одеси на ІХ Сіоністському конгресі й V з'їзді російських сіоністів у м. Гамбурзі 1909 р., був визначений поліцією неблагонадійним. Я.У. Ландесман за участь у студентських заворушеннях 1889 р. був звільнений з Харківського університету й підданий негласному нагляду поліції. Й. Рабинович за агітацію серед робітників чайно-вагового «Товариства Висоцького» 1905 р. був висланий з Одеси. Міщанин м. Бричани Е.М. Рабинович був членом Херсонського губкому сільських організацій РСДРП, і в 1907 р. «за приналежність до злочинних організацій» був висланий з Одеси до Вятської губернії. За підозрами в сіоністській діяльності обшуку були піддані відомий одеський поет Х.-Н. І.-Й. Бялик та І. (Ш.) М. Генькін. Про міщанина містечка Маляти Віленської губернії В.М. Шапіро повідомлялося 1909 р., що він розшукується поліцією як такий, що втік з місця приписки після висилки з Одеси 1908 р.⁶³

1912 р. в Одесі почало діяти Товариство «Інформаційне Бюро для єврейських емігрантів», статут якого, за повідомленням прохачів, був точною копією статуту «Товариства для надання допомоги євреям-переселенцям»⁶⁴. Засновниками були С.М. Барбаш і М.Б. Ловицький, Г.Е. Вейнштейн, І.Х. Левін, І.А. Маргуліс. Цікаво, що саме в цьому бюро сіоністи тісно співпрацювали з «асиміляторами», організовуючи благодійні заходи — надання емігрантам відомостей про найбільш зручні й дешеві шляхи сполучення; організацію безкоштовних їдалень, заїжджих домів, медичних пунктів; інформування про місця, найбільш придатні до поселення та до заробітку; клопотання щодо пільг для емігрантів.

Повертаючись до теми міжнародної підтримки ідеї створення єврейської держави в Палестині, варто зупинитися на позиції Великої Британії — країни, які відіграла першорядну роль у вирішенні палестинського питання. Найбільш твердим послідовником палестинського проекту став видатний політичний діяч Уїнстон Черчілль, який підтримував цю ідею впродовж усього свого життя. Його внесок у справу створення Ізраїлю мав доленосне значення. 1905 р. Черчілль не підтримав територіалістів з різних причин, за його власними словами — через відсутність конкретного плану, значну вартість проекту, територіальну віддаленість та ін. Однак головне полягало в тому, що Черчілль зрозумів дуже важливу річ — «фокус національних надій євреїв знову змістився в бік регіону, що перебував під владою Туреччини між Середземним морем і річкою Йордан». До 1905 року саме там уже було створено півсотні єврейських поселень — в основному зусиллями євреїв із Російської імперії. 1908 р. Черчілль, тоді Президент Торговельної палати Великої Британії, на щорічній конференції Англійської сіоністської федерації виступив зі словами підтримки права вибору самими євреями свого майбутнього. Єврейське питання загострилося у Великій Британії у зв'язку з початком Першої світової війни. Значну роль у налагодженні виробництва вибухових речовин відіграв саме вихідець з Російської імперії — хімік доктор Х. Вейцман. Після того, як У. Черчілля змінив на посту першого лорда Адміралтейства А. Бальфур, Х. Вейцман отримав шанс переконати його підтримати ідею створення єврейського національного притулку в Палестині, яку можливо було би втілити в життя після поразки Туреччини у Першій світовій війні. 1917 р. У. Черчілль був призначений міністром озброєння в уряді Д. Ллойд-Джорджа. Міністром закордонних справ став А. Бальфур. Обидва політики розглядали палестинське питання як найважливішу світову проблему. 2 листопада 1917 р. на світ народився документ, який став поворотним пунктом в історії руху за створення єврейської держави — Декларація Бальфура, в якій зазначалося, що «уряд Її Величності зі схваленням розглядає питання про створення в Палестині національного притулку для єврейського народу...».

Однак, права євреїв уже були порушені губернатором Османської Сирії Джемал Пашою, який видав указ про вигнання євреїв з Єрусалиму, Яффи й Тель-Авіву та депортацію їх до Кіпру. Іншим запеклим супротивником палестинофільського руху були араби, сутички з якими найбільше ускладнювали життя євреїв у Палестині. Одним з тих, хто виступав за захист євреїв у Палестині жорстким воєнізованим шляхом, став відомий у світі сіоністів уродженець Одеси В.З. Жаботинський⁶⁵, який запропонував «етику залізної стіни» і ревізію традиційного сіонізму в бік радикального націоналізму, антисоціалізму й ставки на силу.

Події на території півдня України від жовтневого перевороту 1917 р. до встановлення радянської влади на початку 1920 р. стали тяжким випробуванням для всіх народів. Для єврейського населення цей період став етапом фізичного виживання. Погроми 1918-1919 рр. під час громадянської війни прокотилися кривавою хвилею по всій Україні. Армії усіх протиборчих сторін — Біла, Червона, УНР — брали участь у масових насиллях над єврейським населенням, прикриваючись класовими, національними чи релігійними мотивами або ж законами війни.

Однак, сіоністський рух продовжував жевріти на уламках імперії. У листопаді 1919 року в Одесі засновується Товариство «Одеська Єврейська Громадська Бібліотека «Сейфер» («Книга») імені Хаїма-Нахмана Бялика⁶⁶. Фундатори А.З. Каган, Х.Х. Еттінгер, Г.І. Гіммельфарб, доктор І.Ш. Мільман, Й.Х. Равницький, С.М. Барбаш, А.Я. Зеліченко і Г.Н.-Л. Гутман бажали надати людям можливість читати книги, журнали й газети єврейською мовою, а також присвячені єврейству твори іншими мовами. Для цього планувалося відкрити в Одесі бібліотеки й гуртки самоосвіти, влаштовувати бесіди, читання, лекції, народний Університет та ін.

Того ж 1919 року на території Херсонської губернії діяли відділення культурно-просвітницького товариства «Гарбут» («Культура») — для відродження іврити та поширення просвітництва у єврейському середовищі⁶⁷.

Зі встановленням радянської влади в Одесі у лютому 1920 року всі палестинські товариства припинили свою діяльність.

Таким чином, еміграція євреїв з Російської імперії до Сирії і Палестини була одним із найбільш визначних міграційних рухів у світі, спричинених релігійними, економічними й політичними причинами. Обмежувальне по відношенню до іудеїв законодавство православної монархічної держави, антисемітські настрої і жорстокі погроми призвели до пошуку євреями свого місця у світі. Гора Сіон на південно-західному пагорбі Єрусалиму дала назву могутньому міжнародному рухові — сіонізму. Його суттю стала ідея національного відродження на землі своїх предків та розбудови власної держави на Близькому Сході. Палестина, де

протікала майже 1000-річна історія єврейського народу, була саме тією землею, де згідно з віруваннями євреїв, мали справдитися обіти пророків — відродження іудейської держави після 17-ти віків розсіяння євреїв по всьому світу.

У 1880–1920-х роках в Одесі діяла потужна мережа громадських об'єднань — товариств, клубів, бюро, фондів, комісій та ін., які організаційно, теоретично й духовно забезпечили розвиток палестинофільського руху як у Російській імперії, так і за її межами. Працюючи на ідеологічній платформі сіонізму, вони зробили суттєвий внесок у загальну справу, водночас зайнявши своє специфічне місце. У палестинофільському русі в процесі його розвитку виокремилися три основні течії — практична, духовна й політична. Одеські товариства яскраво репрезентували себе в галузі економічної і фінансової допомоги — акумуляції коштів для переселенців, які витрачалися в Палестині на укріплення кордонів, придбання нових земель, започаткування фірм, матеріальне забезпечення навчальних закладів. З іншого боку, надзвичайно велике значення мала культурно-просвітницька діяльність єврейських товариств: відродження національної мови — ідишу, вивчення історії, літератури й традицій народу, формування ідейно-спрямованої молоді, розгортання видавничої роботи, популяризація єврейської тематики в поезії, публіцистиці, художній літературі, професійна підготовка переселенців-піонерів до важкого й небезпечного життя в Палестині. Політична діяльність палестинофілів проявилася участю в різноманітних партіях, організацією міжнародних з'їздів і конгресів, де дискутувалася та розвивалася теорія сіонізму. Розпочавшись у 1880-х роках із нечисленних таємних і переслідуваних владою зібрань, палестинофільський рух перетворився на потужний міжнародний політичний і економічний фактор впливу на світову історію та став фундаментом для проголошення 1948 року Держави Ізраїль.

¹ *Оболенский В.В.* Международные и межконтинентальные миграции в довоенной России и СССР. — Москва: Издание ЦСУ СССР, 1928. — 138 с.

² *Паркс Д.* Евреи среди народов: Обзор причин антисемитизма. — Париж: YMCA-Press, 1932. — 44 с.; *Седых А.* Русские евреи в эмигрантской литературе // Книга о русском еврействе, 1917–1967. — Нью-Йорк: Союз Русских Евреев, 1968. — С. 426–427.

³ *Краткая Еврейская Энциклопедия.* — Т. 8. — Иерусалим, 1996.; Государство Израиль. Алия // Еврейская электронная энциклопедия. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: www.eleven.co.it/article/11732.

⁴ *Кабузан В.М.* Эмиграция и реэмиграция в России в XVIII — начале XX в. — М.: Наука, 1998. — 272 с.

⁵ *Евреи Одессы и юга Украины: история в документах.* — Кн. 1 (кон. XVIII — нач. XX вв.) / Авт.-сост. *Л.Г. Белоусова, Т.Е. Волкова* // Труды Государственного архива

Одесской области. — Одесса, 2002. — Т. VII. — 300 с.; *Belousova L. Jewish History as Reflected in the Documents of the State Archives of Odessa Region // Avotaynu / The International Review of Jewish Genealogy. — Volume XXIII, Number 3, Fall 2007. — P. 41–52 (USA).*

⁶ *Котлер И.* Очерки по истории евреев Одессы. — Иерусалим, 1996. — 204 с.; *Полищук М.* Евреи Одессы и Новороссии: социально-политическая история Одессы и других городов Новороссии, 1881–1904. — М.: Мосты культуры, 2002; Иерусалим: Гешарим, 5762. — 446 с.

⁷ Путеводитель по истории и культуре евреев в региональных архивах Украины. Путеводитель / Научн. ред. — сост. *Е.И. Меламед*: Рос. Гос. Гуманит. Ун-т и др. — К.: Издательский дом «Стилос», 2014. — [Т. 2]: Николаевская, Одесская, Херсонская области. — 776 с.

⁸ *Харув Д.* Еврейская эмиграция из Российской империи и Советского Союза: статистический аспект // Русское еврейство в Зарубежье. — 1999. — Т. 6. — С. 350–355; *Пархомовский М., Харув Д.* На четырех краях земли: Еврейская эмиграция из России (1881–1939) // Лехаим. — 2009. — № 6; *Пархомовский М., Харув Д.* Сколько евреев эмигрировало из России и когда? // Заметки по еврейской истории. — 2013. — № 1(160). — Январь.

⁹ *Гилберт М.* Черчилль и евреи. — М.: Гешарим/Мосты культуры, 2010. — 412 с.

¹⁰ *Ильина О.А.* Еврейская эмиграция из Российской империи в Палестину 1880–1904 гг.: идеология, практика, мифология: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. — М., 2003. — 30 с.

¹¹ *Ласінська М.Ю.* Міжнародні та міжконтинентальні міграції євреїв за працею Волтера Ф. Вілкокса «Інтернаціональні міграції» // Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського. Серія : Історичні науки. — 2014. — Вип. 3.37. — С. 170–173. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvmd_u_2014_3; *Ласінська М.Ю.* Міжнародні та міжконтинентальні міграції євреїв у XIX ст. за працями В.В. Оболенського (Осинського) // Наукові праці: Науково-методичний журнал. — Т. 227. — Вип. 215.2014. Історичні науки. — Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2014. — С. 77–82; *Щукин В.В., Павлюк А.Н.* Земляки. Очерки истории еврейской общины города Николаева (конец XVIII — начало XX вв.). — Николаев : Изд. И. Гудым, 2009. — 352 с.

¹² Державний архів Одеської області (далі — ДАОО), ф. 2, оп. 2, спр. 329, арк. 3.

¹³ Там само, ф. 2, оп. 4, спр. 1846, арк. 1–2.

¹⁴ Там само, ф. 5, оп. 1, спр. 1567, арк. 1–25.

¹⁵ Там само, арк. 1.

¹⁶ Там само, арк. 1 зв.

¹⁷ Там само, арк. 2.

¹⁸ Там само, арк. 17.

¹⁹ Там само, арк. 24–25 зв.

²⁰ Там само, арк. 21.

²¹ Там само, ф. 2, оп. 1, спр. 1791, арк. 5–6.

²² Там само, арк. 7.

²³ Там само, арк. 14–14 зв.

²⁴ Там само, ф. 2, оп. 4, спр. 3301, арк. 17а–17в.

²⁵ Там само, арк. 2.

²⁶ Там само, арк. 25–26.

²⁷ Гедера / Электронная еврейская библиотека. — КЕЭ, том Доп. 3, кол. 72. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.el.even.co.il/article/11094>.

- ²⁸ ДАОО, ф. 2, оп. 4, спр. 3301, на 303 арк.
- ²⁹ Там само, арк. 2.
- ³⁰ Там само, арк. 2.
- ³¹ Там само, арк. 15–23.
- ³² Там само, арк. 28, 63, 65–66, 89.
- ³³ Там само, ф. 2, оп. 1, спр. 1791, арк. 43.
- ³⁴ Там само, ф. 2, оп. 4, спр. 3441а, на 52 арк.
- ³⁵ Там само, ф. 2, оп. 4, спр. 5788, арк. 29.
- ³⁶ Там само.
- ³⁷ Кадима. — 1906. — 1 червня. — С. 68 // Державний архів Одеської області, бібліотека, інв. № 35.
- ³⁸ *Шукин В.В., Павлюк А.Н.* Вказ. праця. — С. 62–97.
- ³⁹ ДАОО, ф. 2, оп. 7, спр. 133, на 560 арк.
- ⁴⁰ Там само, ф. 314, оп. 2, спр. 144, арк. 441–453.
- ⁴¹ Там само, ф. 2, оп. 7, спр. 133, арк. 77–97.
- ⁴² Там само, арк. 103–112.
- ⁴³ Там само, ф. 2, оп. 4, спр. 5788, арк. 53, 60.
- ⁴⁴ Там само, ф. 314, оп. 2, спр. 144, арк. 488.
- ⁴⁵ Кадима. — 1906. — 1 червня. — С. 68 // Державний архів Одеської області, бібліотека, інв. № 35.
- ⁴⁶ Державний архів Одеської області, ф. 634, оп. 1, спр. 772, арк. 1
- ⁴⁷ Там само, ф. П-868, оп. 1, спр. 6, арк. 10.
- ⁴⁸ Там само, ф. 314, оп. 2, спр. 144, арк. 442.
- ⁴⁹ Там само, ф. 10, оп. 1, спр. 1, на 136 арк.; спр. 2, на 169 арк., спр. 7, на 178 арк.; спр. 94, на 9 арк.
- ⁵⁰ Ушер Гинцберг — Ахад-ха-Ам / Академик. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://dic.academic.ru/dic.nsf/tuwiki/1159017> (2016)
- ⁵¹ Державний архів Одеської області, ф. 442, Одеське відділення Товариства розповсюдження просвітництва між євреями в Росії, 36 справ за 1880–1881 рр.
- ⁵² Там само, ф. 42, оп. 35, спр. 1195, арк. 5–5 зв.
- ⁵³ Там само, арк. 24–24 зв.
- ⁵⁴ Там само, ф. 2, оп. 7, спр. 179, арк. 1.
- ⁵⁵ Там само, ф. 2, оп. 7, спр. 243, арк. 3–12.
- ⁵⁶ Там само, ф. 175 (Банкірська контора Самуїла Барбаша), 43 справи за 1880–1919 рр.
- ⁵⁷ Там само, ф. 2, оп. 7, спр. 292, арк. 215–224.
- ⁵⁸ Там само, ф. 442, оп. 1, спр. 15, арк. 71–72.
- ⁵⁹ Там само, ф. 2, оп. 7, спр. 265, арк. 13, 21–24.
- ⁶⁰ Там само, арк. 13, 15.
- ⁶¹ Там само, арк. 28.
- ⁶² Там само, арк. 38–38 зв.
- ⁶³ Там само, арк. 39.
- ⁶⁴ Там само, ф. 2, оп. 7, спр. 499, 29 арк.
- ⁶⁵ Там само, ф. 39, оп. 4, спр. 7, арк. 184 (а/з № 1208) .
- ⁶⁶ Там само, ф. 635, оп. 1, спр. 401, арк. 5–6 зв.
- ⁶⁷ Там само, ф. 42, оп. 35, спр. 2140, арк. 1, 2, 4.

REFERENCES

1. Belousova, L. (2007). Jewish History as Reflected in the Documents of the State Archives of Odessa Region. *Avotaynu. The International Review of Jewish Genealogy*, vol. XXIII, 3, 41–52 [in English].
2. Belousova, L.G., & Volkova, T.E. (2002). Evrei Odessy i juga Ukrainy: istorija v dokumentah. Kn. 1 (kon. XVIII — nach. XX vv.). *Trudy Gosudarstvennogo arhiva Odesskoj oblasti*, VII [in Russian].
3. Gilbert, M. (2010). *Cherchill' i evrei*. Moskva: Gesharim, Mosty kul'tury [in Russian].
4. Gosudarstvo Izrail'. Alija. *Evrejskaja jelektronnaja jenciklopedija*. Retrieved from www.eleven.co.it/article/11732 [in Russian].
5. Haruv, D. (1999). Evrejskaja jemigracija iz Rossijskoj imperii i Sovetskogo Sojuza: statisticheskiy aspekt. *Russkoe evrejstvo v Zarubezh'e*, 6, 350–355 [in Russian].
6. Il'ina, O.A. (2003). Evrejskaja jemigracija iz Rossijskoj imperii v Palestinu 1880–1904 gg.: ideologija, praktika, mifologija. *Extended abstract of candidate's thesis*. Moskva [in Russian].
7. Kabuzan, V.M. (1998). *Jemigracija i rejemigracija v Rossii v XVIII — nachale XX v.* Moskva: Nauka [in Russian].
8. Kotler, I. (1996). *Očerki po istorii evreev Odessy*. Ierusalim [in Russian].
9. Kratkaja Evrejskaja Jenciklopedija. (1996). (Vol. 8). Ierusalim [in Russian].
10. Lasins'ka, M.Yu. (2014). Mizhnarodni ta mizhkontynental'ni mihratsii ievreiv za pratseiu Voltera F. Vilkoksa Internatsional'ni mihratsii. *Naukovyj visnyk Mykolaivs'koho natsional'noho universytetu imeni V.O. Sukhomlyns'koho. Serija: Istorychni nauky*, 3.37, 170–173 [in Ukrainian].
11. Lasins'ka, M.Yu. (2014). Mizhnarodni ta mizhkontynental'ni mihratsii ievreiv u XIX st. za pratsiamy V.V. Obolens'koho (Osyns'koho). *Naukovi pratsi: Naukovo-metodychnyj zhurnal*, 227, 77–82 [in Ukrainian].
12. Obolenskij, V.V. (1928). *Mezhdunarodnye i mezhkontinental'nye migracii v dovoennoj Rossii i SSSR*. Moskva: Izdanie CSU SSSR [in Russian].
13. Parhomovskij, M., & Haruv, D. (2009). Na chetyreh krajah zemli: Evrejskaja jemigracija iz Rossii (1881–1939). *Lehaim*, 6 [in Russian].
14. Parhomovskij, M., & Haruv, D. (2013). Skol'ko evreev jemigrirovalo iz Rossii i kogda? *Zametki po evrejskoj istorii*, 1(160) [in Russian].
15. Parks, D. (1932). *Evrei sredi narodov: Obzor prichin antisemitizma*. Parizh: YMCA-Press [in Russian].
16. Polishhuk, M. (2002). *Evrei Odessy i Novorossii: social'no-politicheskaja istorija Odessy i drugih gorodov Novorossii, 1881–1904*. Moskva: Mosty kul'tury [in Russian].
17. *Putevoditel' po istorii i kul'ture evreev v regional'nyh arhivah Ukrainy*. (2014). E.I. Melamed (Ed.). (Vol. 2). Kyiv: Izdatel'skij dom Stilos [in Russian].
18. Sedyh, A. (1968). *Russkie evrei v jemigrantskoj literature. Kniga o russkom evrejstve, 1917-1967*. N'ju-Jork: Sojuz Russkikh Evreev [in Russian].
19. Shhukin, V.V., & Pavljuk, A.N. (2009). *Zemljaki. Očerki istorii evrejskoj obshhiny goroda Nikolaeva (konec XVIII — nachalo XX vv.)*. Nikolaev: Izd. I. Gudym [in Russian].
20. Usher Gincberg, Ahad-ha-Am. *Akademik*. Retrieved from <http://dic.academic.ru/dic.nsf/ruwiki/1159017> (2016) [in Russian].